

Razmerje Nove zaveze do zgodovine in politike¹

POLITIČNA NESVOBODA

Judovsko ljudstvo v Palestini je bilo od izgnanstva pa do konca novozaveznega časa praktično neprekinjeno pod nadoblastjo katere od velesil: Perzije, Egipta, Sirije, Rima. Tuji jarem je bil vsakokrat drugačen in različno težak. Različne skupine so ga tudi različno doživljale. Odenke moramo tukaj prezreti, opozoriti pa je potrebno na dejstvo, ki je pomembno za razumevanje judovskega etosa po izgnanstvu in najstarejšega krščanskega etosa: Ljudstvo pod nadoblastjo tuje sile ima obrezano "območje delovanja", ne more biti pogumno, smelo, tudi ne vsestransko podjetno. V dobi po izgnanstvu so bili Judje na ravni visoke politike obsojeni na pasivno držo. Živahna dejavnost je bila omejena na področja, kjer so menili, da je to dovoljeno.

Seveda so hrepeneli po svobodi in v opoziciji je telo. Suverenost svojega ljudstva so prav gotovo vsi razumeli kot nekaj zaželenega. Sanje o svobodi je spodbujala domača kultura, ki jo je pri življenju ohranjala tradicija, izvirajoča iz zgodnejših, svobodnih obdobij, iz časov, ko tudi miroljubneži niso dvomili o tem, da "ima vojna svoj čas" in da so bitke včasih nujne in svete. Knjige Stare

zaveze vsebujejo mnoge opise "Jahvejeve vojne" proti sovražnikom in zatiralcem Božjega ljudstva. V njih so navdušeni opisi bitk; pogoste so pripovedi o junaštvih nepremagljivih vodij, ki jih je Bog obudil za "rešitelje" (osvoboditelje), da kot zmagovalci korakajo na čelu izraelskih vojsk (npr. Sod 3-8; 11-12; 13-16). V teh knjigah so preroške izjave o Božjem čudodelniku, ki bo nekoč v prihodnosti "zlomil jarem njegovega bremena in palico na njegovem hrbtu, šibo njegovega priganjača kot na dan Midjancev" (Iz 9,3). Takšna berila in takšne zglede je bilo lahko aktualizirati, kadarkoli je kdo želel navdušiti oborožene skupine za upor in osvobodilno vojno (glej npr 2 Mkb 8,23; 15,7-10).

Dogajalo se je – čeprav le občasno in ne povsod – da je uspel kak osvoboditelj zlomiti tuji jarem in doseči neodvisnost. Najdaljši čas svobode so si izbojevali Makabejci (142–63 pred Kr). Ne preseneča, da sta tako Juda Makabejec kot njegov brat Simon v knjigah, ki so posvečene njunim junaškim dejanjem, orisana z mesijanskimi barvami; junaške pesmi v 1 Mkb 3,3-9 in 14,6-15 niso edini primeri takega prikaza. Leta 63 po Kr. so oblast prevzeli Rimljani in neodvisnosti je bilo konec. Vazalni knezi Herodovega rodu za Jude

niso bili pristni in jih niso brez težav priznavali za svoje. Vedno znova se je tudi dogajalo, da so se množice zgrinjale okoli katerega od mesijanskih osvoboditeljev, ki so pozivali k vstaji in uporu. Toda močnejša rimska vojska je hitro vzpostavila red in nemire neusmiljeno zadušila v krvi. Največje uspehe so osvoboditelji dosegli v času uporov v letih 66–70 oziroma v letih 132–135 po Kr., ko se jim je posrečilo pridobiti za svoje podvige tudi pobožne, običajno miroljubne rojake. Voditelj upora Bar Kohba se je velikemu rabinu Akibu predstavljal celo kot Mesija. Toda rimska premoč je bila prevelika. Niti najbolj razgreti fanatizem in junaštvo brez primere nista mogla rešiti Judov pred porazom in neusmiljenim podjarmljenjem.

V stoletjih pod tujim jarmom so se Judje navadili potrpežljivosti; vztrajali so v izpolnjevanju postave. Popolno svobodo, o kateri so sanjali, so pričakovali kot dar od Boga. Računali so, da bo prišla ob svojem času, prej ali pozneje, bodisi kot rezultat svete vojne, ki jo bo v pravem trenutku izbojevalo Božje ljudstvo, bodisi kot rezultat čudežnega posega Mesije. Izključevali niso niti tega, da bi v dogajanje posegel Bog sam v svojem veličastvu. Spreminjajoče se upanje je bilo usmerjeno v prihodnost. Ena skrajnost so bili nazori, ki jih lahko označimo kot goreči fanatizem in krvavi revanšizem, drugo skrajnost pa je predstavljalo intenzivno, vendar dokaj stvarno upanje na prihodnjo *sodbo*, ko bo končno zmagala pravica in bosta to, kar je dobro, in tisto, kar je hudo, sojena po zasluženju.

V času pričakovanja se je ljudstvo naučilo sprejemati politično nesvobodo kot znosno stanje. Judovski zgodovinar Jožef pripoveduje o uporniku Judu iz Gamale (v Galileji), ki je zavrnil rimsko nadoblast, saj je trdil, da naj človek ne priznava za vladarja nikogar od umrljivih ljudi, ampak samo Boga (Bell. 2.8.1; Ant. 18.1.6). Toda takšna drža ni bila nekaj običajnega. Večina Judov je v stoletjih pred Kristusovim rojstvom in po njem verjela, da more izvoljeno ljudstvo izpolniti svoje

poslanstvo in slediti svoji poklicanosti navzlic temu, da ga je Bog sklenil ukoriti s tujim jarmom.

Tudi v praksiških dokumentih naletimo na izjave, iz katerih vejeta maščevanje in revanšizem (npr. Raz 19,11-21), a te so izredno maloštevilne in jih najdemo le izjemoma. Praksiška načelna drža glede tega je drugačna in viri so očitno soglasni. Ko so nekateri raziskovalci poskušali dokazovati, da je bil Jezus iz Nazareta pravzaprav osvoboditelj s političnimi in socialnimi revolucionarnimi idejami, so morali izvirnim zapisom delati nenavadno grobo silo.

Brez dvoma je Jezus ob svojem nastopu razvnel splošno razširjeno pričakovanje Mesije. Usmrtili so ga pod obtožbo, da je "kralj Judov". Njegov prihod v Jeruzalem, da bi tam obhajal poslednjo veliko noč, Pred veliko nočjo je bil kraljevski. Nekatera njegova dejanja so povzročila, da so ga ljudske množice po tradiciji hotele postaviti za kralja (Jn 6,14-15). Ko so ga prijeli, so vsaj nekateri od njegovih privrženecv nosili orožje. Toda viri dosledno in dokončno, brez sence dvoma, izključujejo možnost, da bi Jezus gojil katero od prej naštetih pričakovanj. Njegova vizija je bila drugačna. Njegov program je diametralno nasprotje pričakovanj ljudstva o tem, kako naj bi se uresničila idealna prihodnost. Jezusov pozitivni program – ne strmoglavljenje oblasti in ropanje nasprotnika, ampak nesebično razdajanje svojega in osebna žrtev ustvarjata blaženo prihodnost – bomo analizirali nekoliko kasneje. Vendar je potrebno že na tem mestu reči nekaj besed o Jezusovi in praksiški zgodovinsko-odrešitveni in univerzalno-eshatološki perspektivi. Pomanjkanje prostora nas žal tudi tu sili h krepki poenostavitvi.

Za potrebe svojega namena si lahko ogledamo Jezusov eshatološki govor, ki ga najdemo v treh sinoptičnih evangelijih (Mk 13, Mt 24, Lk 21) in je očitno igral pomembno vlogo v vsem praksištvu, čeprav so v podrobnostih obstajale pri tem precejšnje variacije. V njem je očitno okvir, v katerem živijo Jezusovi

privrženci, podaja pa tudi temeljne nasvete in opozorila. Ta doba gre h koncu in pričakovati je strašen čas raztresenosti s trpljenjem vseh vrst; v takem položaju morajo Jezusovi privrženci vedeti, kako naj delujejo. V taki podobi prihodnosti ni prostora za kakršnokoli osvobodilno vojno delovanje, ki bi ga vodil Jezus, in tudi ne za kakšne svete vojne, ki bi jih vodili Jezusovi privrženci. Pojavljale se bodo mesijanske osebnosti, toda ti "osvoboditelji" so že v začetku razkrinkani kot varljivi. Jezusovim privržencem velja opozorilo, naj ne poslušajo njihovih pozivov k zbiranju okrog sebe. Težko pričakovano odrešenje se bo zgodilo z Božjim posegom od zgoraj. Sin človekov bo prišel na oblakih neba. Dogajanje bo nedvoumno, jasno kot sonce, kakor blisk, ki razsvetli nebesni obok. Kar se bo dogajalo na ta dan, ne bo nikakršna mesijanska osvobodilna ali maščevalna vojna. Sin človekov bo prišel sodit. In sodba je tu predstavljena kot splošna sodba, stvarna preiskava vseh, tudi Božjega ljudstva (prim. Mt 7,21-23; 16,27; 25,31-46). (V nekaterih drugih tekstih so "zvesti" izvzeti iz sodbe.)

POGLED NA NOSILCE POLITIČNE OBLASTI

Prakrščanstvo je bilo manjšinsko gibanje brez političnega vpliva. Kako so gledali na nosilce oblasti?

Med izročilom o Jezusu najdemo odlomek o cesarjevem davčnem novcu (Mk 12,13-17 par). V njej Jezus pravi: "Dajte cesarju, kar je cesarjevega, in Bogu, kar je Božjega", besedo, ki jo je prakrščanstvo razumelo kot načelno mišljeno izjavo. Gotovo gre poučnemu izreku za to, da ima cesar legitimno oblast nad svojimi podložniki in zahteva od njih poslušnost zakonom in družbeno solidarnost, ki jo je tudi "Božje ljudstvo" dolžno izpolnjevati. Vendar je na koncu izjave navedena meja: je nekaj, kar pripada izključno Bogu in kar je treba dati samo njemu. Če gre cesarjeva zahteva proti "Božji volji", zahteva nekaj, česar mu Božje ljudstvo ne sme dati. S

tem ni priznana pravica do upora, ampak najbrž dolžnost biti neposlušen do zakonov in ukazov, ki žalijo Božjo voljo. Smisel je gotovo ta, da mora Božje ljudstvo pri takšnih sporih "poslušati Boga bolj kot ljudi" (prim. Apd 5,29) in sprejemati posledice (kazni, trpljenje).

Isti načelni odnos izraža Pismo Rimljanom (Rim 13,1-7). Hipoteza, da bi imeli tukaj opraviti z vrinkom z druge, ne apostolove roke, nima trdne podlage. Vse govori za to, da v teh vrsticah opominja Pavel sam. Toda on pravi nekaj, česar se je mogel naučiti ne samo iz izročila o Jezusu – zdi se, da namiguje na pravkar navedeno Jezusovo besedo o davčnem novcu – ampak tudi iz starejše judovske tradicije, od katere sta bila odvisna oba. Tu zapoveduje splošno ter načelno (17) spoštovanje in lojalnost do teh, ki imajo v družbi oblast nad drugimi ljudmi. Beseda *exousia* (ki ustreza hebr. *rashut*) sama na sebi ne pomeni "nadvlade", ampak "moč", "oblastni organ" katere koli vrste. Pravilo je oblikovano na splošno: "Vsako živo bitje (*pasa psyche*) bodi nadrejeni oblasti podložno. Kajti ni nobene oblasti, ki bi ne bila od Boga. In te, ki so, so določene od Boga. Zato kdor oblasti nasprotuje, vstaja proti Božji odredbi". Formulacije namigujejo, da Pavel tukaj sledi naukom iz izročila. (Jožef se izraža na podoben način: "Brez Boga ne dobi nihče oblasti", Bell. 2.8.7. Prim. tudi izraze pri Jn 19,11.)

Tema se vrača tudi drugje v prakrščanskih dokumentih, najbolj pa v 1 Tim 2,1-3; Tit 3,1-2; 1 Pt 2,13-17). Trditev, da imamo tu opraviti s stalnim *toposom* v prakrščanskem katehetskem poučevanju (E. G. Selwyn), ima dobro podlago.

Novozavezne izjave, ki smo jih navedli, so usmerjene h krščanskim ljudem in občestvom v rimski svetovni državi in imajo namen izostriti pravi odnos do nadrejenih političnih oblasti. Torej niso naslovljene na nosilce oblasti niti ne dajejo kakšnega popolnega in temeljitega opisa tega, kaj je politična oblast, kakšen položaj imajo oblastniške osebe, kakšne pristojnosti in dolžnosti, in kako naj

izvajajo svojo oblast. Če sprašujemo po teh stvareh, moramo poskušati rekonstruirati podedovano ideološko ozadje v temelju izjav, ki jih najdemo. To je do neke mere vendarle možno.

Po klasičnem starozaveznem nazoru so modrost, oblast in moč – vse oblike premoči – božanske. Takšne stvari pripadajo Jahveju, in le on in nihče drug te stvari – suvereno – razdeljuje med ljudi (npr Dan 2,20-21). To je on, ki dopusti nekaterim "težiti gor" in drugim "težiti dol". Nekateri "postanejo glava" in drugi "postanejo rep" – če si sedaj sposodimo nekaj zgovornih izrazov pri 5 Mz 28. To je Jahve, ki enega slabi, drugega krepi, to je on, ki koga daje drugemu v roke. To velja pri merjenju moči med osebami enako kot med skupinami in narodi. Jahve je ta, ki postavlja in odstavlja kralje. Jahve je ta, ki dopusti, da postane zdaj eno, zdaj drugo kraljestvo svetovni imperij.

Če razmišljamo strogo v skladu s temi smernicami, pride do tega, da postane Božji blagoslov izenačen z oblastjo in premočjo: : z modrostjo, življenjem, zdravjem, plodnostjo, zmožnostjo širjenja, uspehom, zmago. Na različne oblike šibkosti in manjvrednosti gleda takšno razumevanjekot na prekletstvo: nespamet, bolezen, neplodnost, nasprotja, trpljenje, poraz, smrt (glej posebno 5 Mz 28). – Vendar je to sklepanje običajno redko izpeljano povsem dosledno, še zlasti v obdobju po izgnanstvu in v "poznojudovskem" času.

Predstava, da Jahve daje oblast vladarjem in oblastnikom, vendarle ni gola teorija o moči in o lestvici družbenih položajev med ljudmi. K tej temi spada ves čas misel, da tisti, ki dobi oblast od Boga, prejme istočasno odgovornost. Dobi *nalogo*, da postane – v večji meri kot drugi ljudje – Božji nadomestnivladar in namestnik. To nikakor ni prazna menica za samovoljnost in tiranijo. Položaj oblasti zavezuje. Za svojega nalogodajalca je nosilec oblasti dolžan izpolniti tiste naloge, ki jih od njega zahteva njegov položaj, da opravlja svoje delo z modrostjo, s pravičnostjo in z usmiljenjem. Če tega ne stori, ga zadene trda

kritika prerokov in drugih Božjih mož, ljudje pa so prepričani, da nad njim visi Božja sodba. Predstave, kakšni naj bodo vladarji in drugi oblastniki in kako naj delujejo, se navezujejo na tradicionalna pričakovanja glede nosilcev omenjenih vlog, ki so podlaga zakonov, ukazov in idealov. Sveti spisi so pri tem eno od pomembnih sredstev, ki ohranjajo ta pričakovanja živa. Vendar je nujno pribiti, da tu niso mišljeni samo izraelski vladarji in oblastniki, ampak tudi kralji in gospostva tujih ljudstev, ki imajo prav tako nad seboj božanske zahteve in so dolžni nebesom poročati o svojem delovanju. Z jedkim patosom obsodijo preroki, kakršen je Amos, krivične vojne in druge kršitve pravic in pravičnosti, ki so jih zagrešila druga ljudstva (npr. Am 1,2-2,3; Abd 1,1-16). Takšna dejanja so bila predmet Božje sodbe celo, če Izrael sploh ni bil vpleten (Amos 2,1-3). Omenjene obtožbe niso ostale nekaznovane. Grenka opozorila na demonsko stran politične sfere so bila pogosta.

Ljudstvo sprejme dobrega vladarja kot Božji blagoslov, hudobnega vladarja pa kot kazen ali kot preizkušnjo. Mnenja je, da Bog sam poskrbi za kaznovanje krivičnega vladarja, po navadi tedaj, ko zbudi kakšnega "rešitelja" (osvoboditelja), ki premore modrost in moč, da zbere skupine in jih vodi v zmagoslaven boj. Upor je včasih preroško navdihnjen. Ko je mera polna, se torej zgodi splošen prelom z lojalnostjo do vladarja na oblasti in zvestoba se preusmeri na tistega, od katerega ljudje pričakujejo, da bo stopil na njegovo mesto. Vprašanja te psihologije, ki jo lahko preučujemo v starih judovskih spisih (npr. Knjiga sodnikov), pa tudi v mlajših (v knjigah Makabejcev), tu ne moremo načenjati v podrobnostih.

Po izgnanstvu se utrjuje prepričanje, da je Jahve Bog vsega sveta, kar hkrati okrepi vero, da postavlja kralje in jih odstavlja. S tem je tesno povezano prepričanje, da je Jahve v ozadju zakonov ljudstev. Kako so o tem razmišljali Judje v stoletjih okrog Jezusovega rojstva?

Močno helenizirani Judje, npr. filozof Filon, so prevzeli misli ljudske helenistične filozofije o naravnem zakonu (*lex naturae*), o modrem, božanskem zakonu, ki velja v vsem vesolju. Mislili so – v dobri helenistični maniri – da so človeški zakoni in ureditve samo razlage, konkretne pojavitve tega edinega, večnega, božanskega zakona. To je bil *eden* od načinov dozidavanja starozavezne predstave o Jahvejevi vladavini nad stvarstvom in nad ljudstvi.

Toda tudi tisti Judje, ki niso bili deležni dolgotrajnega helenističnega vpliva, so mogli naprej razvijati stare judovske prestave o odnosu vladarjev do božanskega sveta in o božanskem izvoru vladarjeve modrosti. V Danijelovi knjigi najdemo mnogo jedrnatih besed o odnosu Najvišjega do tistih vladarjev, ki jim je naklonil oblast na zemlji. V Knjigi modrosti beremo npr: "Poslušajte torej, kralji, in premislite, poučite se, sodniki koncev zemlje. Prisluhnite vi, ki vladate množicam in se ponašate z mnogimi narodi. Zakaj oblast vam je bila dana od Gospoda, gospostvo od Najvišjega, ki bo tudi presodil vaša dejanja in preiskal vaše namene. Vi ste služabniki njegovega kraljestva, pa ne sodite prav, ne spoštujete postave in se ne ravnate po Božji volji. Strašen in nepričakovan bo stopil pred vas, zakaj neizprosna sodba zadene tiste na visokih mestih." (6,1-5.) To je govorjenje, s katerim so bili helenistični Judje seznanjeni, toda tudi kakšen palestinski Jud s hladno skepso proti "grški" modrosti ga je mogel imeti v svojih ustih. Tu torej ni vzvišene predstave o neki *lex naturae*, ki gre skozi svet, pač pa gre za čvrsto vero, da Jahve nalaga vladarjem narodov naloge in obveznosti. Prav po vladarju, po njem, ki dobi moč in modrost, hoče Bog ustvarjati pravične in usmiljene odnose med ljudmi. Za dobrimi zakoni stoji Dobri.

Vrnimo se zdaj k Novi zavezi, kjer najdemo sicer mnogo nepomembnih sledi helenističnih razmišljanj o naravnem zakonu. Najdemo pa – če zanemarimo, da je naravni zakon bežno omenjen predvsem kot *predpogoj*, ki ni natančneje opisan – tudi zdravo zavedanje o Bogu, ki deluje tudi zunaj meja izvoljenega

ljudstva, in to ravno po vladarjih in oblastnikih različnega kova. To zavedanje temelji na dejstvu, da Jezus in prakrščanstvo priznavata cesarja in rimske namestnike kot legitimno zemeljsko oblast in imata upravo in pravosodje rimske svetovne države za nekaj sprejemljivega, s čimer se je treba solidarizirati, "in sicer ne samo zaradi jeze, marveč tudi zaradi vesti" (Rim 13,5; prim 1 Pt 2,13). Skopi namigi, ki so v Rim 13 in 1 Pt 2, pokažejo, kaj je mišljeno z zemeljsko "oblastjo", namreč da izpolnjuje nalogo pospeševanja dobrega in oviranja ter kaznovanja hudega. Verjetno meri Nova zaveza na rimsko pravno državo tudi v 2 Tes 2, ko govori o *to katechon*, o tistem, "ki zadržuje" (2,7) in ovira Antikrista in njegove sile kaosa, da ne bi predčasno izpeljal svojega razdiralnega dela.

Jezus in njegovi privrženci niso živeli v kakšni demokraciji, kjer bi bil navaden človek udeležen pri vodenju družbe. V rimski svetovni državi so bili manjšina brez vpliva na politični ravni. Njihov odnos do rimske "oblasti" - kritična lojalnost – je bil vendarle utemeljen z njihovimi načeli. Prakrščanstvo s svojim celostnim eshatološkim nazorom je bilo prepričano, do se nahaja v določeni dobi svetovne zgodovine. Cesar in njegova vladavina spadata k neizogibnim razmeram poslednjih dni. Rimsko državo so znali umestiti v tisto zgodovinsko razmišljanje, ki so ga podedovali od starejših apokaliptičnih struj (med drugimi Dan 7–12) in ga znali natančneje pojasniti. Po tem celostnem razmišljanju ni bil ne Jezusu ne njegovim učencem lasten poskus, da bi dosegli politično vladarsko oblast, in svojih dejanj niso poskušali uresničevati na tej ravni.

Mogočen opis Jezusa pred Pilatom v Janezovem evangeliju (pgl. 18–19) ima nesporno Janezove razpoznavne znake in posebnosti. Kljub temu izraža splošno prakrščansko predstavo o Jezusovi vlogi in "usmeritvi": "Moje kraljestvo ni od tega sveta". Jezusovo gospostvo je prikazano kot nebeška oblast, ki bo nekoč vidno vzpostavljena tudi na zemlji. Toda v čakanju na ta božanski "trenutek"

naloga Jezusa in njegovih privrženecv ni, da bi z nasiljem in prisilo sebe naredili za gospodarje in oblastnike, ampak nasprotno, da obubožajo in se žrtvujejo. Njihov simbol ni železna palica, ki stre, ampak zrno, ki umre.

To ne pomeni, da politične oblastnike povsem prepustijo njihovi usodi. V Janezovem prizoru (18. in 19. pgl.) se razvije splošen prakrščanski motiv. Jezus tudi pred Pilatom izpolni nalogo, da "priča za resnico". V samem dejstvu, da je bil postavljen pred oblastnike, so prakristjani videli božanski namen: tu je bila Jezusu dana priložnost, da nastopi "njim v pričevanje" (Mt 10,18 in vzpor.). Jezus je bil vzet za zgled, "on, ki je pred Poncijem Pilatom pričal z dobrim pričevanjem". Pred mogočnejšem tega sveta naj bi bile izrečene odkritosrčne besede o njem, "ki je kralj nad kraljujočimi in gospod nad gospodujočimi" (1 Tim 6, 12-16). Na tem mestu je beseda za "pričo" (*martys*) kmalu dobila pomen *martyr* (mučenik). V resnici je obstajal motiv mučenca že v judovstvu (2 Mak 6,18-31; 7,1-41; 4 Mak 4-78-17).

Prevedel: Franc Matjaž

Raziskav in debat o svetopisemskem pogledu na politične oblastnike je bilo mnogo in so bile dolgotrajne. Glej npr. tri v švedščino prevedena spise:

O. Cullmann, *Staten i Nya Testamentet* (Država in Nova zaveza), Stockholm 1957.

idem, *Jesus och hans tids revolutionärer* (Jezus in revolucionarji njegovega časa), Stockholm 1971, in

M. Hengel, *Var Jesus revolutionär?* (Ali je bil Jezus revolucionar?), Stockholm 1971.

O Rim 13 se je med drugo svetovno vojno in po njej razpravljalo zelo živahno. Glej E. Käsemann, *Grundsätzliches zur Interpretation von Römer 13* (1961), v: *Exegetische Versuche und Besinnungen*, 2, 1964, 204-222,

idem, *Röm 13, 1-7 in unserer Generation*, v: *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 56 (1959), 316-376,

J. Friedrich, W. Pöhlmann & P. Stuhlmacher, "Zur historischen Situatio und Intention von Röm" 13,1-7, ibidem 73 (1976), 131-166. Glej še: V. Riekkinen, *Römer 13. Aufzeichnungen und Weiterführung der exegetischen Diskussion*, Helsinki 1980, in J. Botha, *Subject to whose authority? Multiple readings of Romans 13*, Atlanta GA 1994. - Naj navedem tudi E. Bammel & C.F.D. Moule (izd.), *Jesus and the Politics of His Day*, Cambridge 1984, O. Plöger, *Theokratie und Eschatologie*, 3. izd., Neukirchen 1968 (je tudi v angl.), W. Schrage, *Die Christen und der Staat nach dem Neuen Testament* Gütersloh 1971, ter: H. Rahner, *Kirche und Staat im frühen Christentum*. Dokumente aus acht Jahrhunderten und ihre Deutung, München 1961. Glej tudi literaturo na koncu 2. poglavja.

---

1. Poglavje iz knjige Birger Gerhardsson, *Med hella ditt hjärta: Om Bibelns ethos* (Lund: Nova Press, 1996), str. 13-21.